

KONFRONTATYVINĖ VALENTINĖ VEIKSMAŽODŽIŲ ANALIZĖ IR LEKSIKOGRAFIJA

SAULIUS LAPINSKAS

Valentingumo teorija aprašo žodžių jungimosi išgales ir jungia savyje gramatiką, leksikologiją, sintaksę ir leksinę semantiką. Naujų tyrinėjimo metodų, pvz. semantinės komponentinės analizės, semantinių linksnių teorijos ir t. t. vystymasis ir jų panaudojimo įvairiose teorijose rezultatai rodo, kad reikia pakeisti mūsų požiūrį į semantikos ir sintaksės savitarpio santykius. Profesorius G. Helbigas teigia: „Gramatikos pertvarkymo esmė ne ta, kad negalima spręsti apie semantines ypatybes remiantis tiesioginiais paviršiaus reiškinių stebėjimais, o ta, kad reikia tiksliai aprašyti semantines ir sintaksines ypatybes lyginant jas netiesiogiai, atsisakant morfosintaksės kaip vienintelio ir pirminio kalbinio aprašymo išeities taško [nes šitoks priėjimas neatskleidžia, o iškreipia semantikos ir sintaksės savitarpio santykius]” (Helbig, 1983a; 68). Būtent valentingumo teorija sudaro galimybes pertvarkyti gramatiką, naujai ją pažvelgti. Kaip žinoma, valentingumo teorija remiasi trimis predikacinių žodžių – veiksmazodžių, daiktavardžių ir būdvardžių – analizės lygiais: loginiu, semantiniu ir morfosintaksiniu.

Aprašant loginį predikacinio žodžio (toliau kalba eis tik apie veiksmazodžius) valentingumą kalbame apie propoziciją. Propozicija yra mažiausioji loginė struktūra, kurią sudaro (dar neleksikalizuotas) loginis predikatas, arba funktorius, P bei jo argumentai a, b, c ir t. t. Propozicija išreiškiama formaliosios matematikos formulėmis $P(a)$ arba $R(a, b, c, \dots)$. Pirmuoju atveju turime pažymimąjį veiksmazodį (determinatives Verb), antruoju – santykinį veiksmazodį (relationales Verb) (Schmidt, 1961; 68). Propozicija tėra supaprastintas sudėtingų hierarchinių struktūrų išreiškimas matematine formule. Veiksmazodžio „gehen” propozicija yra $R(a, b, c, d, e)$, o jo loginę struktūrą mes pateikiame pirmoje lentelėje. Joje matome, kad veiksmazodis „gehen” turi keturis predikatus (CAUS, OPER, MOV, DELOC) ir penkis argumentus, išreiškiančius tikrovės situaciją.

Semantiniame lygmenyje ši sudėtinga loginė struktūra yra sintaksiškai transformuojama, linizuojama ir leksikalizuojama (žr. lentelę 2). Taigi sudėtinga loginė struktūra supaprastėja ir jau tiesiogiai nebeatitinka semantinės predikato struktūros, t. y. nėra šios loginės reikšmės savybė, kaip šitai teigia kai kurie kalbininkai (pvz. Bondzio, 1976; 89). Semantiniai linksniai (pvz. agentas, instrumentas ir lokatyvas antroje lentelėje) nėra indentiški seminei struktūrai, jie tėra loginės struktūros runkcijos, gaunamos iš loginės struktūros ją sintaksiškai linizuojant bei leksikalizuojant. Vadinas, tarp lo-

ginės ir semantinės struktūrų nėra visiško atitikimo, t. y. loginė struktūra \neq semantinė struktūra.

Semantiniame lygje visi leksikalizuoti argumentai, atliekantys tam tikras semantines funkcijas, yra būtini. Šiame lygje atliekama paties predikato semantinės reikšmės bei jo argumentų reikšmės analizė, nes tarp predikato ir jo argumentų yra semantinė dermė. Pirmiausia analizuojama paties predikato komponentinė struktūra ir nustatomos funktorinės ir modifikacinės semos. Funktorinės semos (žr. Mikič, 1980; 110) lemia tai, kiek laisvų vietų atveria veiksmazodis. Pagal funktorines semas galime sudaryti leksinius-semantinius laukus. Funktorinės semos yra invariantinės skiriamosios semos, pagal kurias ir skiriame tris veiksmazodžių klases – veiksmų, vyksmų ir būsenos veiksmazodžius. Modifikacinės semos yra individualios skiriamosios semos, įgalinančios konstatuoti skirtumus tarp vieno leksinio-semantinio lauko vienetų. Jomis remdamiesi, galime semantiškai aprašyti skirtumus tarp sinonimų.

Toliau yra aprašomos argumentų, t. y. veiksmazodžio konteksto partnerių, semantinės struktūros. Šiuo atveju kalbame apie argumentines semas. Tarp modifikacinių ir argumentinių semų yra dalinis atitikimas, nes predikato modifikacinės ir funktorinės semos semantiškai derinasi su konteksto partnerių semine struktūra, tarp jų turi būti semantinė dermė. Ji gali būti pažeista, kaip nurodo M. Byrvišas, tik tam tikromis sąlygomis, pvz. pasakose, kur žvėrys kalba, gyvuliai valgo ir t. t. (Bierwisch, 1983; 57) (juk žvėrys nekalba, o gyvuliai ėda).

Sintaksiniame lygmenyje susiduriame su tolesnio leksikalizacijos, sintaktifikacijos ir morfologizacijos proceso padariniais. Aktantai yra sakinio dalys, t. y. gramatinė raiška tų predikatinio žodžio laisvų vietų, kurios užfiksuotos to žodžio loginėje struktūroje ir atlieka semantiniame lygmenyje tam tikras semantines funkcijas. Taigi: argumentas \longrightarrow semantinis linksnis \longrightarrow aktantas.

Morfosintaksiniam lygmeniui taikomi šie postulatai:

1. Išoriniame sintaksės lygmenyje skiriame būtinuosius ir fakultatyviusius aktantus, tuo būdu nustatydami aktantų skaičių, t. y. sintaksinį junglumą.

2. Būtinieji ir fakultatyvieji aktantai nustatomi tik remiantis konkrečia veiksmazodžio reikšme ar tos reikšmės variantu.

3. Apie aktantus galime kalbėti tik tuomet, jei jie užfiksuoti kaip argumentai veiksmazodžio loginėje struktūroje.

4. Morfosintaksiniame lygmenyje vieni argumentai privalo, kiti gali būti realizuoti sintaksiškai, o tretieji gali būti realizuoti sintaksiškai tik esant tam tikroms sąlygoms. Pz. sakinyje „Aš pjaunu malkas“ instrumentas yra implikuotas, bet sintaksiškai neišreikštas, nebent iškiltų atributizacijos būtinybė: „Aš pjaunu malkas surūdijusiu pjūkle“.

Taigi loginiame valentingumo lygmenyje visi argumentai būtini, taipogi semantiniame, o tuo tarpu sintaksiniame lygmenyje kai kurie argumentai gali būti sintaksiškai nerealizuoti. Vadinas ir tarp semantinės ir sintaksinės struktūrų nėra visiško atitikimo. Todėl neteisinga kalbėti, kad „žodžių formos ar sintaksinės konstrukcijos tiesiogiai priklausomos nuo predikatinio žodžio“ (Jakaitienė, 1988; 64).

Čia iškyla laisvojo nurodymo (freie Angabe) problema. Mūsų manymu tarp laisvojo nurodymo ir fakultatyviojo aktanto tas skirtumas, kad fakultatyvusis aktantas yra argumentas, užfiksuotas predikatinio žodžio reikšmės struktūroje ir kuris, esant tam tikromis sąlygomis (pvz. konteksto išankstinis žinojimas, situacijos pasikartojimas ir t. t.), gali būti sintaksiškai nerealizuojamas. Laisvasis nurodymas nėra užfiksuotas predikatinio žodžio reikšmės struktūroje, todėl gali būti sakinyje laisvai pridodamas ar praleidžiamas. Jis charakterizuoja arba patį sakinį (jei tai modalinis žodis), arba patį tarijį (jei tai aplinkybės). Todėl, matyt, nereiktų laisvųjų nurodymų laikyti, pirma, laisvaisiais aktantais (tai klaidinantis terminas), antra, teigti, kad „laisvieji aktantai realizuoja būtinuosius semantinius predikato palydovus“ (Jakaitienė, 1988; 65), ir trečia, kad jie susiję su predikatinio žodžio reikšme determinaciniu ryšiu.

Tačiau turime pripažinti, kad tai nėra galutinis problemos išsprendimas, nes lieka neaišku, kodėl jų vartojimas su veiksmažodžiais nėra visiškai laisvas, nes „yra tam tikrų apribojimų, sąlygojamų jų semantinio tarpusavio derinimo. Net vietos, laiko, būdo ir priežasties aplinkybės ... nėra laisvai jungiamos prie kiekvieno veiksmažodžio“ (Ambrasas, 1986; 58). Gal teisus VDR mokslininkas V. Mühlneris, teigiantis, jog būtinieji ir fakultatyvieji aktantai išreiškia esminės situacijos požymius, o laisvieji nurodymai – neseminiški? (Mühlner, 1982; 313).

Santykius tarp argumentų, semantinių linksnių ir aktantų galime atvaizduoti taip:

gehen: R(a, b, c, d, e)

- a → Argument 1 → Agens → Sn
- b → Argument 2 → Instrument → /pS/
- c → Argument 3 → Lokativ Source → /pS/
- d → Argument 4 → Lokativ Path → /pS/
- e → Argument 5 → Lokativ Goal → /pS/

Šitai įgalina mus nustatyti koreliacinius dėsningumus tarp įvairių valentingumo lygių. Išnagrinėję judėjimo ir būsenos reliacinius-lokalinius veiksmažodžius vokiečių kalboje, galime nustatyti šiuos koreliacinius dėsningumus tarp lokatyvo ir jo realizavimo sintaksiniam lygmenyje:

- Lokativ Stat → pS z. B. Peter wohnt in Leipzig.
- Lokativ Stat → /pS/ z. B. Klaus zeltet an der Ostseeküste.
- Lokativ Source → pS z. B. Katrin steigt aus der Strassenbahn.
- Lokativ Source → /pS/ z. B. Ein Löwe ist aus dem Zirkus entsprungen.
- Lokativ Source → Sd z. B. Der Fürst entstieg einer Kutsche.
- Lokativ Source → /Sd/ z. B. Der Vogel entflög dem Käfig.
- Lokativ Path → pS z. B. Klaus irrte durch den Wald.
- Lokativ Path → /pS/ z. B. Die Schwalben segeln durch die Luft.
- Lokativ Path → Sa z. B. Die Fischer befahren oft diese Wasserstrasse.
- Lokativ Goal → pS z. B. Die Elbe mündet in die Nordsee.
- Lokativ Goal → /pS/ z. B. Der Luftballon steigt in die Höhe.
- Lokativ Goal → Sa z. B. Peter betritt die Klasse.

Visus valentinės analizės duomenis galima aprašyti naudojant 1983 metais G. Helbigo pateiktą šešių pakopų valentingumo modelį (Helbig, 1983b).

Kur galima panaudoti valentinės veiksmažodžių analizės rezultatus? Be abejo konfrontatyvinėje arba kontrastyvinėje lingvistikoje, užsienio kalbų dėstymo metodikoje bei leksikografijoje. Palieskime paskutinįją sritį.

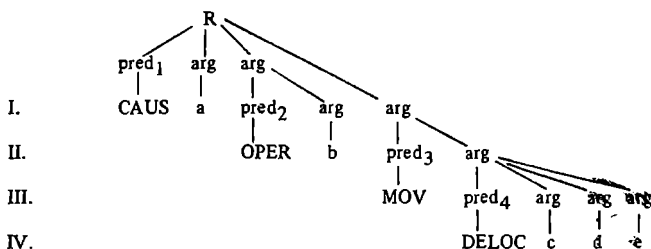
Nors valentingumo teorija remiasi semantine analize ir naudoja paradigmą bei sintagminį semantinių komponentų skaidymo būdus, turime konstatuoti, kad valentingumo teorija besiremiančios deskriptyvinės gramatikos iki šiol vis dar yra vienkalmės gramatikos. Tikslu yra siekis sukurti konfrontatyvinę transformacinę generatyvinę dvikalbę gramatiką (Dębski, 1985; 18). G. Helbigas nurodo, kad gretinti turime tik remdamiesi viena gramatikos teorija, tirdami vienodus reiškinius ir naudodami tuos pačius metodus ir terminus (Helbig, 1981; 80).

Naudodamiesi Helbigo šešių pakopų valentingumo modeliu galime gretinti įvairias veiksmažodžių klases bei jų pogrupius. Reiktų aprašyti pagrindinius tų pogrupių leksinius vienetus, arba archileksmas. Archileksema atspindi vieno leksinio-semantinio lauko daugumos leksinių vienetų bendriausius semantinius požymius (Pottier, 1965; 124). VDR lingvistas H. J. Meinhardas kalba šiuo atveju apie prototipinius semantinius požymius ir siūlo teikti ne visų žodžių semas, o tik prototipinio žodžio semas (Meinhard, 1984). Pavyzdžiui, judėjimo veiksmažodžių leksinio-semantinio lauko archileksema būtų „judėti“ („sich bewegen“). Archileksmų ar pagrindinių leksinių vienetų logines, semantines ar sintaksines struktūras galima būtų numeruoti. Štai G. Varigo vienkalmis vokiečių kalbos žodynas pateikia 16 000 antraštinių žodžių ir 850 numeruotų gramatinių šių žodžių vartojimo taisyklių (Wahrig, 1981). Taigi žodyne galėtume pateikti informaciją apie veiksmažodžių propozicijas, jų semantinius ir sintaksinius sakinio modelius ir t. t. Tuomet dvikalbis lietuvių–vokiečių kalbų žodynas teiktų kiekvienam filologui labai svarbią informaciją, o žodyno straiptis atrodytų gal taip:

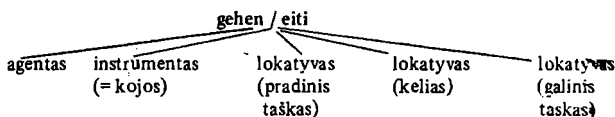
- gyventi, -ēna, -ēno 1. („būti gyvam, egzistuoti“) leben 1. (5. 15, 36, 85 ...), „sein 1. (1, 10, 27, 70...) existieren (...)
2. („patirti, pergyventi“) erleben 2. (...), durchmachen (...)
3. („būti tam tikroje vietoje“) leben 2. (2, ...), wohnen (...), sitzen 5. (...) ir t. t.

Skaitiniai po konkrečių veiksmažodžių „leben“, „sein“ ir t. t. reikšmių reikėtų užkoduotos informacijos tipus. Turime pripažinti, kad paradigminio ir sintagminio semantinių komponentų skaidymo būdai dar mažai naudoti tirti tiek vokiečių, tiek lietuvių kalbų leksiką. Plėsti šiuos dirvonus galėtų padėti ir Vilniaus universiteto filologų Studentų mokslinė draugija. Germanistų, lituanistų ir kitų SMD būreliai, tirdami veiksmažodžių klases. dirbtų didžiai prasmungą darbą, kurio rezultatus būtų galima panaudoti įvairiose srityse, taip pat ir kompiuterinėje lingvistikoje.

Lentelė 1

Lentelė 2

KONFRONTATIVĖ VALENZANALYZE DER VERBEN UND LEXIKOGRAPHIE

S. LAPINSKAS

Zusammenfassung

Im Artikel stellt sich der Verfasser zum Ziel, die wichtigsten Strukturelemente auf drei Ebenen der Valenz zu erörtern und auf bestimmte Probleme, so z. B. auf das Problem des Status des semantischen Kasus und auf das Problem der freien Angabe hinzuweisen. Es wird vorgeschlagen, wie man die Ergebnisse einer valenzbezogenen semantischen und syntaktischen Verbanalyse in der Lexikographie verwenden könnte.

LITERATŪRA

- Ambrasas, 1986 – Ambrasas V. Lietuvių kalbos sakinio sintaksinės ir semantinės struktūros vienetai // Lietuvių kalbotyros klausimai. V., 1986. T. 25. P. 4–44.
- Bierwisch, 1983 – Bierwisch M. Psychologische Aspekte der Semantik natürlicher Sprachen // Richtungen der modernen Semantikforschung / Hrsg. von W. Motsch und D. Vöhwegger. Berlin, 1983.
- Bondzio, 1976 – Bondzio W. Valenz, Bedeutung und Satzmodelle // Beiträge zur Valenztheorie / Hrsg. von G. Helbig. Halle, 1976.
- Dębski, 1985 – Dębski A. Valenztheorie und Konfrontation // Glottodidactica. Poznan, 1985. Vol. 17.
- Helbig, 1981 – Helbig G. Sprachwissenschaft – Konfrontation – Fremdsprachenunterricht. Leipzig, 1981.
- Helbig, 1983a – Helbig G. Studien zur deutschen Syntax. Leipzig, 1983. Bd. 1. P. 67–105.
- Helbig, 1983b – Helbig G. Valenz und Lexikographie // Deutsch als Fremdsprache, 1983. Nr. 3.

- Jakaitienė, 1988 – J a k a i t i e n ė E. Leksinė semantika. V., 1988.
- Meinhard, 1984 – M e i n h a r d H-J. Invariante, variante und prototypische Merkmale der Wortbildung // Zeitschrift für Germanistik, 1984. Nr. 1. P. 60–70.
- Mikič, 1980 – M i k i č P. Die Verben des Gebens. Untersuchung zu ihrer Valenz. Eine semanto-syntaktische Studie. Bonn, 1980.
- Mühner, 1982 – M ü h n e r W. Überlegungen zum Wesen der freien (nicht valenzgebundenen) Satzglieder // ZPSK. Berlin, 1982. Vol. 35, Nr 3.
- Pottier, 1965 – P o t t i e r B. Vers une sémantique moderne // Travaux de Linguistique et Litterature. 1965. – III (1).
- Schmidt, 1961 – S c h m i d t F. Logik der Syntax. Berlin, 1961.
- Wahrig, 1981 – W a h r i g G. Wörterbuch der deutschen Sprache. München, 1981. P. 14–33.

Vilniaus universiteto
Vokiečių filologijos katedra

Įteikta
1989 m. balandžio mėn.